

Лариса ШЕВЦОВА

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ УМІНЬ ТА НАВИЧОК (НА ОСНОВІ ТВОРІВ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА)

У статті розглядається формування лексичних умінь та навичок на основі аналізу творів письменника Валерія Шевчука

Робота над вивченням лексики у шкільній практиці, як відомо, складається з двох частин: вивчення наукових відомостей із лексикології (слово та його лексичне значення, багатозначність слів, пряме й переносне значення, поняття про склад української мови з погляду його походження тощо); систематична й цілеспрямована робота над збагаченням словника й вироблення навичок свідомого, вмілого користування словом.

Оскільки збагачення словникового запасу залишається основним напрямом роботи над лексикою, вчитель повинен систематично використовувати вправи й завдання, що допоможуть виробити в учнів лексичні вміння та навички. У зв'язку з цим до основних видів роботи над уточненням та розширенням словника учнів відносимо лексичний аналіз мови художнього твору, виявлення невідомих слів і висловів, добір синонімів, з'ясування їхніх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту, виконання завдань на добір слів із певним значенням та інші види роботи.

Нові лексичні лінгводидактичні дослідження вивчають слово і його значення на основі семантичних зв'язків (лексичної парадигми), тобто в ряду родо-видових відношень. Така система словниково-семантичних вправ (автор М. Баранов, в українській методиці – В.Новосьолова та ін.), зорієнтована на формування навчально-мовних лексичних умінь тлумачити багатозначне слово за зразком, враховує: 1) вправи, пов'язані з роботою над значенням слова (запис тлумачення лексичного значення; розпізнавання слова за його тлумаченням; добір слів, що утворюють семантичне поле основного слова тощо), 2) вправи, спрямовані на попередження, знаходження, виправлення лексико-семантичних і лексико-стилістичних помилок (показ лексичної сполучуваності, відображення сфери стилістичного вживання слова тощо), 3) вправи, пов'язані з розмежуванням різних значень багатозначного слова на синтаксичній основі (зіставити два види полісемічного слова й знайти до одного з них семантичне поле, за поданим тлумаченням розмежувати різні значення слова тощо), 4) вправи, спрямовані на семантизацію значень слова на основі його семантичних зв'язків (знайти у тексті до одного із значень

багатозначного слова родо-видові, синонімічні, антонімічні ряди та ін.), 5) вправи, що попереджують лексичні помилки (завчити тлумачення лексичного значення синонімів, вписати тлумачення синоніма із словника й вивчити його напам'ять та ін.), 6) вправи, спрямовані на актуалізацію семантизованого слова (скласти словосполучення, речення, написати твір-мініатюру та ін.). Формування лексичних умінь та навичок, як бачимо, проходить у тісному взаємозв'язку з розвитком зв'язного мовлення.

Вироблення мовленнєвих умінь та навичок, як і будь-який мовленнєвий процес, супроводжується цілим комплексом психічних дій і процесів. Під час навчання мови слід урахувувати психологічні особливості та механізми мовлення, особливості формування творчого мислення школярів. Навчання мови можливе лише на основі розвитку образного мислення учнів, їхньої уваги, пам'яті, уміння бачити факти, порівнювати їх, систематизувати, узагальнювати, конкретизувати й абстрагувати на основі відображення дійсності.

Цьому сприятиме система словникових вправ, у якій розрізняємо лексичні, лексико-граматичні, лексико-орфографічні та лексико-стилістичні. Чільне місце в цій системі посідає лексико-стилістичний аналіз, що поліпшує якість знань, умінь та навичок, формує поняття лексеми, лексичної парадигми, стилю, тексту, є засобом збагачення словникового запасу, удосконалення комунікативних умінь та навичок, попередження лексико-стилістичних помилок.

Із метою зацікавити учня лексичною роботою, урізноманітнити форми завдань корисно звернутися до аналізу речень відомого українського письменника Валерія Шевчука. Пропонуємо окремі види вправ, побудовані з використанням речень з творів автора – нашого земляка.

Вправа 1. У наведених реченнях знайдіть слова-синоніми. Поясніть їх значення.

1) І раптом махнули по хаті тіні, закричав півень, голосно й весело, заблмали свічки, спалахнули й освітили хату великим, мертвим світлом, розбилася шибка, задзенькотіло скло, дуже голосно задзеньчав у сінях дзвоник, метнувся по хаті вітер, звіяв шевцеві волосся й одержу, замиготів каганець біля Миколи, а свічки погасли – тільки мріли в темені розпечені гнотики. 2) Майнув чорний хвіст, начебто вилітав птах, дзвонив і дзвонив у сінях дзвоник. 3) Віяв вітер, розкидав одержу, кропило відкидалося назад, так швидко вони йшли. 4) Женеться за Марійкою жовте листя, летить разом із вітром, і вони наче на крилах несуться. 5) Зашуміло й загуло, вдарив грім, але вже на порожнє місце, зайнялася полум'ям сливка, а лісник побіг порожньою вулицею. 6) Біг і не

озирався, за ним мчали, як розлючені змії, блискавиці, розкраювали простір, ніч ударила раптом зливою. 7) Ішов через сад і бурмотів. Йому самому захотілося кинутися за тим лісником, але хтось узяв його за руку. 8) Вставав удосвіта й брів на свою нивку. 9) Встав і, важко зітхаючи, поплентав на нивку. 10) Подався стежкою попід горою. 11) Вже не торкався стежки – летів і тільки вряди-годи відштовхувався від землі.

Вправа 2. Спишіть. Знайдіть слова на позначення кольору. Якими частинами мови вони виражені? Чи завжди в тексті ці слова називають лише колір?

1) Попереду й справді *заголубіло* – лежала між городів та дерев тонка та звинна річка. 2) Каструля доливалася – все це було залито вечірнім сьайвом у *малинових* півтонах; заспокоєні кози лягали серед двору й опускали втомлені голови. 3) За вікном цвів *срібно-синій* сутінок. 4) Стара мовчала. Була темна й важка, *сіра* й нерушна. 5) Анатоль тепер був для неї як *сіра* пляма. 6) Коли внучка переступила поріг, стара побачила, що горять у неї на щоках *землисто-малинові* рум'янци. 7) Спершу Галя тільки байдужно відзначала появу джигуна на горі, через кілька днів вона вже *червоніла*, а вранці шкіра в неї на обличчі ставала *молочно-біла*. 8) Він побачив, як вилітає з *голубого* безмежжя Вітер, котрий народився серед полів та сосен, а спершу був і сосною, й стеблом. 9) Запахло *золотим* деревом – світ з *червоного* ставав *блідavo-фіалковий*, як той сутінок, в якому повертався він од Олександри Панасівни. 10) *Темний* острах спалахнув у серці Галі: побачила непроглядну *темін*ь і відчула подих *чорного* вітру. 11) Сонце аж виходило з себе – сипало *жовтим* золотом, від того тремтіла ніжна шовкова *блакить*, все мерехтіло й дихало. 12) Володимирові незвідь від чого здалося, що він знав раніше й цього *сивого*, й ту *ясно-синю* жінку над урвищем. 13) А може, був то *яскраво-золотий* кінь, що біжить через *жовту* галявину, щоб зустріти його. 14) Весь світ бачив у *жовтому* світлі, у тій болющій доброті.

Вправа 3. Прочитайте речення. Яку роль виконують у них порівняння?

1) Простувала вузькою стежкою в просі аж до просторої левади, за якою *темнів, як гребінь для неба, гай*. 2) *День стає, мов роздута вітром сорочка*, білий і чистий, дзвонять жайворони, наче мають собі біля дзьобів сині дзвоники, і тихо пахне трава. 3) Назустріч йому біг золотий кінь, назустріч бігла галявина в лісі, і виступали, *мов легені*, золоті соснові *стовбури*. 4) Біла *печаль* сіла їй на плече, *як пташка*, і вона мовчки понесла її до свого й досі не освітленого вікна. 5) Минулий *день* стояв за їхніми спинами, *як величезна істота*, теж випасла й випила свій вік, наслідком чого й став цей вечір, це молоко у філіжанках і ця *тиша*, що росте навколо,

як квіти. 6) На те скульовалася її душа і тонко-тонко гучав *далекій, як бовкання дзвона, звук*. 7) Місяць ударив по сльозах жовтими, як *паутина, тонкими списами* і перетворив їх у діаманти.

Вправ 4. Підкресліть у реченнях етнокультурознавчу лексику. Поясніть значення цих слів.

1) Ще зранку в селі забили в дерев'яні *калатала*. 2) Тер у *жорнах* і сам місив тісто. 3) Руки її звично ходили в піні й терли об *дошку-терку*. 4) Баба відтрутила од себе *кварту*, і кілька крапель упало їй на кофту. 5) Вітер прийшов був сюди із щіткою, і з *горням*, повним білої глини, миттю обмахав почорнілі стіни й стелю, потім вимів сміття і вимив підлогу, ще потім настелив на стола стареньку *церагу*, обтер ліжко, і за мить те ліжко освітілося латаною, але дивовижно чистою білизною. 6) Тепер біля їхніх правиць стояло по білій *філіжанці*, і оточував їх срібно-синій сутінок – так на них, як те ж таки молоко. 7) Старий Пічкур перестав *трусити верші*, став на коліна, і коло нього почали срібно блискати, підстрибуючи, пічкурі й плітки. 8) *Обійстя* було високо, на верхівні гори, стежка клалася туди кам'яниста й крута. 9) Була там на *ганку*, як на сцені, тягла до внучки палицю й тремтіла. 10) Коли розплющив очі, побачив, що сидить на *лаві*, в руці тримає *кварту* з водою, навпроти в ясно-синій *омітці* стоїть жінка й ніяково всміхається. 11) Чоловіки виходять із хат і сідають на *призьбах*, жінки стелють у садах *обруси* на столах.

Вправа 5. Знайдіть у наведених реченнях письменника авторські неологізми. Поясніть їх значення.

1) Володимир остаточно повірив: гостював тут, у нього, справді Вітер, чарівний *навійло-характерник*. 2) Микола й Олександра верталися з тої вечірки *біч-о-біч*. 3) А ще він подумав: надворі йде *кульгавенький дощик*, маленький та холодний. 4) На нього зоріли темні, молочні очі й біля них *зарубеніли* чудові вуста. 5) Князь раптом відчув, що він і досі молодий та моторний, а над його головою – дивне небо, чудове сонце й *палахкотющі* срібні хмари. 6) Очі її дивилися темно й *морочно*. 7) Стовбури сосен здіймалися *навдокіл*, і він задивлявся на корони, що пропадали в небі. 8) Котилися тіні, речі розмивались і ставали *хитливо-драглисті*, лишалася тільки ця синя дорога, якою ішов, і його незмінна туга, що йшла обіч, наче *співподорожанин*. 9) Трохи збоку переходила вблід ріку сільська жінка, її біла хустка в серпанку *фосфоризувала*, а берестяна коробка, почеплена за спиною, робила незвично горбатого.

Вправа 6. У наведених реченнях знайдіть слова, вжиті у пряму й переносному значеннях.

1) Дихала трава, бігла папороть, зітхали сосни, і йому здавалося, що він сам – сосна. 2) Жовто горіли, облиті сонцем,

галявини, і він сам палився у тій жовтизні. 3) Білий місяць заливав двір, довкола стигло безлюддя, і не було вже на горі ані душі. 4) Йому стало ще сумніше, бо місяць сьогодні царював. 5) І на нього градом посипалися краплі, заплакало над ним небо і сама береза. 6) Глуха тиша стояла навколо. 7) Вона почула голос трави, і це не цвіркун співав під ногами. 8) Запах бузків хвилиною плив із горба і огорнув малу хатину, на призьбі якої самотньо завмер хлопець. 9) Просто перед ним захоплено цвіло ясно-синє небо, і тільки самотній жайворон висів у ньому, ллючи додолу тепле срібло співу. 10) Біг, і земля стугоніла під ногами. 11) У цей мент і зойкнули несамовито солов'ї. Залящали, засвистіли, заколотили у срібні й золоті дзвінки – це було похідне першого дива. 12) Крізь вікно вливалися пахощі вечірніх квітів.

Вправа 7. Прочитайте речення. Визначте, в якому (прямому чи переносному) значенні вжито виділені курсивом слова.

1) З'явилися *золоті* павуки на *довгих тремких* лапах, вони *сплітали* між сонцем та землею *золоте* павутиння, яке обплутувало дерева, як струни бандуру. 2) І коли вона вистрибнула босоніж на *іскристу* росу, коли завмерла, зачарована довколишньою красою, з *золотого* присмерку виступили одягнені в барвисту одягу дівчата. 3) Вони торкали струни-павутиння, лунала *срібна* музика – лилися чудові пісні. 4) Дід ударяв раз по раз у сонце *золотою* булавою, і згори *сипалися* іскри; м'яко *подзенькували* дзвіночки, що їх безліч було розвішано довкола сонця. 5) Похитувались дівчата, *плакали* під їхніми пальцями *золоті* струни, а до сотниківни підійшов білий кінь і став, кланяючись, на коліна. 6) *Вдарив* парубок шапкою об землю, *замиготів срібними* підборами, *застукотіла* земля, *заплакали* дерева, гублячи, наче сльози, листя. 7) Його *засліпило* проміння, *залило* з головою, і юному чортові здалося, що в нього *розірветься* від щастя серце. 8) *Стискувала* її серце тривога, *в'ялила* тіло, і вона *заклякла*, *облита* травневими пахощами й *обсипана* вишневими пелюстками.

Вправа 8. Спишіть речення. Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть до них синоніми.

1) Ішов дощ, а юний чорт забивсь у куток *пустиці* й печально звідти *зорив*. 2) Сотниківна *відтрутила* його, це він добре зрозумів, але те, що почав він своє життя *поразкою*, не давало йому спокою. 3) Вона встигла подумати, що все те може відбуватися не поза нею, а в ній самій, що життя її від якогось часу перетворилося на *забуття*; що вона в ньому, може, щось *перебачила* – її захопили швидкі *палахкотючі* червоні крила й піднесли над землею. 4) Світло заливало простір рівномірно й *монотонно*, від того незвичайно *знебарвлювалися* дерева, що стояли *обіч* шляху. 5) Десь *grimнув* грім, а навколо *завдигтіла* земля. 6) За вікном ішов дощ, а

чорт думав про сон, який побачив після останніх *відвідин* сотниківни. 7) Думала про свої домашні *клопоти* й про сусіда, який *заповзвся* про неї, і спершу не помітила, що її залило яскраве світло. 8) Всі речі в кімнаті було охоплено тим *заціпенінням*, яке приносить тільки сон, і сон прийшов до неї відразу, гойднув волохатим хвостом, огорнув її *розмлоєне* тіло, погасив думки, захопив на легкі сірі крила й заколихав, як дитину.

Вправа 9. Прочитайте речення. Поясніть, які слова вжито у переносному значенні. Доберіть до них синоніми.

1) Тоді вона пішла через залиту стежку туди, де розливали біле молоко цвіту вишні. 2) Простерлося над ним високе небо, дзвеніли жайворонки, кущ уже був обплутаний вересневою павутиною, сюрчали коники, швидко пролетіла зграя горобців, великий лелека проплив над головою, виставивши довгого дзьоба. 3) Різонуло в очах від яскравого світла – з-за хмари визирнуло сонце. 4) Хотів звестися, але незримий тягар зігнув його. 5) Ззаду на нього кинулося довге вечірне проміння – тінь його видовжилася й лягла на дорогу. 6) Висла густа тиша, сонце вже підбилося високо, вітер схитнув липу й затанцював на місці. 7) Цирульник скинув брилка, вітер скуйовдив йому чуба. 8) Був здивований і посмутнілий, і це здивування повело його до першої хати. 9) Цирульник відчув, що й хата дихнула на його пусткою. 10) Сонце б'є йому в спину, він бачить перед собою довгу горбату тінь.

Вправа 10. Спишіть речення. До підкреслених слів доберіть антоніми.

1) День був *сухий*, з різким *теплим* вітром. 2) Довкола німіли лани, ошетинившись *високими* стернями, бовваніли самотні дерева й кущі, розтикані тут і там, – він *плентався* від одного дерева до другого; вітер кидав в обличчя курявою, хрумтіло на зубах, а йому нестерпно боліли плечі. 3) Голова *каламутніла*, він дивився щілинками *напіврозплющених* очей туди, де *громадилися* хмари й подекуди зблискували сині латки неба. 4) Цирульник любив ходити в село, коли спускається блакитний *сутінок*, *затишає* вітер, *змовкає* худоба, чоловіки виходять із хат і сідають на призьбах. 5) Деревя *ближчають*, біжить біла *дорога*, стелються смужки від коліс, вони теж біжать, начебто їде він возом. 6) Але *вранці* цирульник знову *відчув страх*, що вповз йому в груди слизьким вузем. 7) Німі вулиці, *німі* городи й двори, німий майдан, лише дерева *говорять* – лопотять і лопотять, начебто не можуть нагомонітися. 8) Він стояв серед *голою* поля, *малий*, зігнутий, у *просторій* полотняній одежі, його *босі* ноги були темні, неголене обличчя обросло *густіше*, під кушастими бровами світилися *насторожені* очі.

Навіть поверховий лінгвістичний аналіз творів Валерія Шевчука дозволяє побачити багатючий лексичний матеріал.

Звернення до виконання подібних вправ на уроці української мови конче необхідне. Це допоможе не лише продемонструвати мовне явище, а й збагатити словниковий запас учня, а відтак і розширити його світогляд. Тому, на нашу думку, буде доречним перед виконанням вправ зробити короткий огляд творчості письменника, пригадати відомості з уроків української літератури, із позакласного читання. Виконання лексичних вправ із використанням творів Валерія Шевчука допоможе здійснити планомірне введення нових слів до словникового запасу, проаналізувати тематичні та лексикографічні групи слів, виробити навички свідомого оволодіння новими словами.

Література:

1. Бойчук Г. Синоніми у лексичному складі мови. Урок-подорож у 5 кл. // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2005. – №30. – С.11-12.
2. Голуб Н. Збагачення мовлення власне українською лексикою // Українська мова і література в школі. – 2000. – №1. – С.4-8.
3. Комєєва О. Лексична семантика на уроках української мови // Рідна школа. – 1996. – №1. – С.31-33.
4. Методика викладання української мови в школі / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко та ін. – К.: Радянська школа, 1987. – 246 с.
5. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / М. І. Пентилюк, А. Г. Галетова та ін. – К.: Ленвіт, 2000. – 264 с.
6. Новосьолова В. Вивчення слова і його лексичного значення у школі // Українська мова й література в школі. – 2001. - №6. – С. 8-10.
7. Новосьолова В. Нові підходи до вивчення слова і його лексичного значення у школі // Українська мова й література в школі. – 2002. – №1. – С. 8-10.
8. Українська література. Хрестоматія. 11 клас / О. І. Борзенко, М. П. Сподарець. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2005. – С. 699 - 747.
9. Серих С. Синоніми у лексичній системі української мови // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2005. – №8. – С. 7-10.
10. Синиченко О. Омоніми, синоніми, антоніми // Все для вчителя. – 2002. – №8. – С. 10-11.
11. Шевчук В. Дім на горі. – Київ, 1983.

Шевцова Л.С. Формирование лексических учений и навыков (на основе произведений Валерия Шевчука).

В статье рассматривается формирование лексических умений и навыков на основе анализа произведений писателя Валерия Шевчука.

Shevtsova L.S. The formation of lexical skills and abilities based upon Valeriy Shevchuk's literary works

The article focuses on the formation of lexical skills and abilities upon

Valeriy Shevchuk's literary works.